

Н. БЕРДІҚОЖА

ПОЭМАЛАРДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ЗАМАН ОҚИҒАЛАРЫ ЖЫРЛАНУЫНЫҢ КӨРКЕМДІК-ЭСТЕТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ (Ақын З. Шүкіровтің «Олимпиада» поэмасы бойынша)

Қазақ поэзиясындағы эпикалық шығармалар жазу үрдісінің тарихи-поэтикалық қалыптасу, даму жолы бар. Әлем әдебиетінің көрнекті салаларының бірі қазақ сөз өнері мұралары да адамзат тарихының ежелгі замандардан бүгінгі кезеңге ұласқан дәуірлеріндегі оқиғаларды қамтитын саналуан сюжеттерді жырлаумен келеді. Қазақ сөз өнерінің ежелгі сақ, ғұн, түркі өркениеті дәуірлеріндегі шығармаларында кезеңдес, тағдырлас халықтардың тұрмыстық-әлеуметтік қаһармандық-жауынгерлік оқиғалары арқау болған эпикалық шығармалар шоғыры әлемдік рухани құндылықтар қатарын байытқан ұлағатымен мәлім. Қазақ өркениеті қалыптасуының, дамуының ғасырлар белестерінен өткен жолында алыстағы, жақындағы халықтардың тарихына, ондағы тұрмыстық-әлеуметтік маңызды оқиғаларына, көрнекті тұлғаларына байланысты мәселелер де жүйелене, саралана байқалады. Алыс пен жақындағы халықтардың материалдық және рухани құндылықтарымен аралас-құралас болу – қазақ даласындағы өркениеттер тоғысуы құбылысының ежелгі замандардан бері үздіксіз болып келе жатқандығын дәлелдейтін ерекшелік. Қазақ және ежелгі Эллада өркениеттері арасындағы байланыстардың әуелгі бастауында ойшыл ақын «Өзінің досы Токсарыспен бірге Грекияға Солон заманында барған Сақ (скиф) ойшылы Анахарис (б.з.б. 638–559 жж.) [1, с. 39] есімі аталады. «Анахаристың әкесі – Гнур, ағасы Кадуид – Скиф патшасы, анасы Эллада елінің қызы, сол себепті екі тілге жетік болады. Көсіліп шешен тілмен еркін сөйлейтіні сонша көне грек жерінде сұңғыла ділмар адамды «скиф сияқты сөйлейді» деген сөз мәтел боп содан қалған.

«Анахарис скифтер мен элладалықтардың тұрмыс салты, соғыс дәстүрі туралы сегіз жүз жолдық өлең жазған» [2, 17-б.]. Бұл – қазақ сөз өнері тұлғаларының ежелгі Эллада, Египет, Арабстан, Африка, Еуропа халықтары тұрмысы қамтылған сюжеттердің негізінде шығарма жазу үрдісінің ежелгі заманнан қазіргі кезеңге дейінгі ұласқан жолын байқататын дерек. Бұл үрдіс Әбунәсір әл-Фарабидің, Мұхаммед Хайдар Дулатидің, Шоқан Уәлихановтың, Ыбырай Алтынсариннің, Абай Құнанбайұлының, Ақылбай Абайұлының, Мағауия Абайұлының және т.б. әдеби үдеріс қозғалысындағы көрнекті ақын-жазушылардың шығармашылығы арқылы жалғасты.

Көрнекті ақын Зейнолла Шүкіровтің «Олимпиада», «Клеопатра» атты поэмалары да ұлттық сөз өнері тарихындағы аталған әдеби дәстүр жалғастығының көрсеткіштері. Аталған поэмалар қазақ ақынының әлем өркениетінің аса көрнекті мекендер болған Эллада мен Египет атыраптарындағы адамзат ақыл-ойының талай ұлы жаңалықтары жасағандығын назарына алған шығармашылық дүниетанымының тереңдігін аңғартады.

«Олимпиада» поэмасы – тоғыз (IX) бөліктен құралған эпикалық туынды. Тақырыбы – әлем спортшылары өткізетін Олимпиаданың тарихи маңызын ұлықтау, идеясы – әр елде өткізілетін Олимпиаданың әлем халықтарының достығын, баянды бейбітшілік дәнекері толу ықпалын дәріптеу. Поэма тақырыбының Олимпиада болып аталуы да ежелгі Эллада елінің осы дәстүр Отаны болуымен сабақтас. Сөз арқауындағы бұл мәселенің қазақ даласымен байланысы да көне дүние ойшылдары мен қазіргі заманғы ақындарымыздың шығармашылығын сабақтастырады. «Сосискрат пен Гермипп сияқты жылнамашылардың мәліметіне сүйенсек, Анахарсис қырық сегізінші олимпиада қарсаңында Афинаға сапар шегеді» [2, 17-б.]. Демек, Анахарсисің барған Олимпиадасынан бері де қазақ даласының осы әлемдік спорт жиынымен байланыстылығы ешқашан үзілген жоқ.

«Олимпиада (греч. *Olympias*, род. п. *Olympiados*), 1) промежуток времени в 4 года между двумя Олимпийскими играми (др.-греч.); единица летосчисления в Др. Греции (до 394 н.э.). Годом 1-й Олимпиады считается 776 до н.э.

Олимпийские игры (греч. *Olympia*), 1) в Др. Греции общегреч. празднества и состязания (езда в колесницах, пятиборье, кулачный бой, конкурс иск-в). Устраивались в честь бога Зевса с 776 н.э.: в Олимпии раз в 4 года. Продолжались 5 дней» [4, с. 926]. Әлем халықтарының сөздік қорындағы «Олимпиада қыстағы», «Олимпиялық Хартия», «Олимпия эмблемасы», «Спорттық олимпиадалық түрлері», «Олимпиада девизи», «Олимпиада алауы», «Олимпиада жалауы», «Олимпиадалық» атаулары да әлем халықтарына етене боп таралған осы спорттық ойынның ықпалын танытады. Грекияда Олимп таулы атырабы да, Олимпия қаласы да Олимпиадалық ойындар өтетін дәстүрдің ежелгі заманғы тарихи негізділігін байқатады.

«Олимпиада» поэмасының құрылысындағы II–VIII бөліктерде ежелгі Грекиядағы алғашқы олимпиадалық жарыстың басталу оқиғасы шартты поэтикалық мағынамен алынған. Сюжеттік байланыс – Эномея патшаның қызық Гипподемеяны аттар жегілген күймелі арбаға мінген күйеу болудан дәмелі озып келген жігітке беру шарты. Бұл – қыз әкесінің жариялаған шарты. Бірақ, қызына ғашық дәмелі жігіт атаулыны жарыс жолында Эномея патшаның өзі қуып жетіп өлтіреді. Бұл жендеттік жазалаудың мәнісін автордың эпикалық баяндау жыры түсіндіреді:

Патша әке төгіп жатыр күнде қанды,
Оның да бір өзінің қымбат жаны –
Күйеуге шыққан күні жалғыз қызы,
Шаппаққа сұм ажалдың түр қақпаны...

Сол қақпан таппақ бір күн оны ақыры,
Соны айтқан Күн ұлының Оракумы.
Қыз бейне қара жылан – әкесінің
Мойнына туған күні-ақ оратылды.

Күн бұрын қойған патша бәрін біліп,
Ажалын күтпек қалай сабыр қылып.
Қызынан дәмеленген жігіт болса,
Тауыспақ жер бастырмай бәрін қырық [3, 304-б.].

Поэма сюжетінің дамуында Олимп мекенінде қызға дәмелілер үшін бөйге жарияланғаны, оған ынталылардың мол болғаны да тарихи шындықпен жырланған:

Ат бөйгі, күнде Олимп шақырады,
Арманда күнде біреу қапы ұрады.
Дәметіп хан қызынан елеуреп жүр,
Бұл жұрттың бір-бір тәуір аты бары [3, 304-б.].

Поэма сюжетіндегі шиеленіс жарысқа қатысқан дәмелілердің қыздың патша әкенінің қолынан күнде қаза тапқан оқиғаларынан («Кетті өліп бүгін бірі, кеше бірі, бейкүнә біреулердің қос өрімі») байқалады. Өзінің себебінен талай боздақтардың мерт болып қырылып жатқанына күйзелген қыздың мұңды-шерлі ойға батқаны, балалық шақтан-ақ жүрегін жаулаған Пелопс есімді жігітті ойлағаны да шығарма арқауында айтылады. Туындының көркем шешімі аясында автор сүйген жігітті Пелопс пен әкесінің құл-сайыпкері Миртилоос екеуінің оңашада әңгімелесуін естіген қыздың көңіл-күйін де психологиялық сипатымен суреттеген. Миртилоос құл-сайыпкердің айтқан аңыз-әңгімесінде тап осы патша Эномеядай боп аласұрған, бірақ өз қызының әке-күймесіндегі белтемірді балауызбен ауыстыруынан жауыздыққа тосқауыл қойылған тарих сабағы баяндалғанын оқимыз:

Патшаның айтқан заң, серті мықты,
Жазықсыз талай жанды өлтіріпті.
Жазасы жетіп бірақ өз қызынан,
Жарыста басын жұтып ол тыныпты [3, 306-б.].

Осы арада Миртилоос айтқан осы аңыз әңгімеден кейін кейіпкер Пелопстің айтқаны да ертенгі жарыстағы Эномея патшаның тағдырын шешкендей әсер береді:

– Әдемі ой салдың-ау,
Ақ іс үшін
Жақсы адам не сұмдықтан тартынар ма! [3, 307-б.].

Поэма сюжетінің осы шарықтау шегінде қыздың сүйгені Пелопстың Миртилоспен екеуара әңгімедегі шынайы жүрек лебізі де көркем шындық шарттылығына сәйкес романтикалық әуен мен жырланған:

– Көп болса табар тыным күйген жаным,
Кеудемде кетсін мейлі түйген зарым.
Өлімге байладым бас, бір сол үшін,
Жалғызым Гипподемея – сүйген жарым! [3, 306-б.].

Поэма сюжетіндегі көркем шешім бойынша кезекті жарыс жолында күймесі жегілген қасқа арғымақтың күрт атылуынан патша Эномея қаза табады, зұлымдық жолына тосқауыл қойылады:

Әлде патша көзіне бүкіл дүние мұнарты,
Әлде ажалға асықты, әлде қанға құмартты.
... Тартып қалды қамшымен патша қолы қатулы,
Қатты тиді, жалт беріп қасқа арғымақ атылды.
Көк күйменің бүйірін жерге соқты жапсырды,
Тас төбеден шаншылта патшаны да тасқа ұрды [3, 309-б.].

«Олимпиада» поэмасының I, VIII, IX бөліктерін біріктіріп тұрған көркемдік-эстетикалық желі – Олимпиаданың әлем халықтарының денсаулық үшін бейбіт жарыс сайыстарын өткізетін бас қоу салтанатының қоғамдық-әлеуметтік, гуманистік-адамгершілік ұлағатын мәртебелеп жырлау. Лирикалық Қаһарман-Ақын қазіргі өтіп жатқан Олимпиадаларға әлем халықтары өкілдерінің (қазақ, жапон, француз, ағылшын, негр, т.б. – бәрінің де әлемдік спорттық мерекедегі бас қосуларының жер бетіндегі баянды бейбітшілікті орнатуға қызмет етуіне шақырады. Осы орайда, ақынның поэмасына арқау болған Олимпиадалық ойындардың тоқтатылуы мен қайта жалғасуының тарихи-хронологиялық жолын да дәйектемелік назарға алауды дұрыс санаймыз:

«Отменены в 394 н.э. 2) Всемирные спорт-состязания, прообразом к-рых явились др.-греч. О. и. Проводятся с 1896 в 1-й год Олимпиады. Состоялись О. и.: I – 1896 (Афины); II – 1900 (Париж); III – 1904 (Сент-Луис); IV – 1908 (Лондон); V – 1912 (Стокгольм); VII – 1920 (Антверпен); VIII – 1924 (Париж); IX – 1928 (Амстердам); X – 1932 (Лос-Анжелес); XI – 1936 (Берлин); XIV – 1948 (Лондон); XV – 1952 (Хель-

синки); XVI – 1956 (Мельбурн); XVII – 1960 (Рим); XVIII – 1964 (Токио); XIX – 1968 (Мехико); XX – 1972 (Мюнхен); XXI – 1976 (Монреаль); XXII – 1980 (Москва); XXIII – 1984 (Лос-Анжелес), (VI – в 1916, XII – 1940, XIII – 1944 не проводились. В программе наиболее распространенные виды спорта» [4, с. 926].

Олимпиадалар XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басында да кезегімен өтіп жатыр. Ақын З. Шүкіровтің «Олимпиада» поэмасының, лирикалық-көсемсөздік сарынынан адамзат тарихының барлық ғасырларында да ұрпақтардың денсаулығын нығайтуды, жер бетіндегі адамдардың қанды қырғынды соғыссыз баянды бейбітшілікпен өмір сүру ұлағатын мұрат тұтқан оптимистік арманы, тілегі байқалады.

Ежелгі Грек елінің тарихи, аңыздық-мифологиялық өрнектерге толы әлемін көз алдына келтіре жырлаған лирикалық қаһарман ақынның уақыт пен кеңістікті тұтастырған романтикалық дүниетаным көзқарасы, адамзат тарихын көркем жинақтаумен қамтыған ұшқыр ойлары еліктіреді:

Қазақпын қырда туған қаны қызба,
Жарқ еткен жеңіс көрсем жаным ырза №
Тұрмаймын арқам қозып, өрі қоймай,
Қайрайды қайда айқасқа көрі Муза.

Тәуекел, әкел Муза, жолдаманды,
Ал, кеттім қызықтауға Элладаны.
Астымда асау Пегас бір сілтейін,
Алдымнан қашсын Олимп кер маралы.

Күй тартып сиреналар жан-жағымда,
Күңіренсін қыруар тәңір тауларында.
Тәуекел, кеттім сонда жебе мені,
Сияндым, баба Гомер, аруағыңа!

Па, шіркін, ертегідей Грек елі,
Қарсы алшы, көне алдымда күле мені.
... Басында Олимптің түнерген бұлт,
Жарға ұрып Альфей неге піренеді... [3, 302-303-бб.].

Ақынның осы поэманың және XIII, IX бөліктеріндегі идеялық тұтастықпен жырланған көркемдік түйіні – адамзат ұрпақтарының Олимпиада ойындарының аясында мәңгілік бейбітшілік ұстанымын нығайтуға шақыруы. Поэманың негізгі сюжетіндегі Эномея патшаның өлімінен кейінгі мерекелік көріністер реалистік бояуларымен бейнеленген:

Бұлт та жоқ бүркеп жатқан бүгін көкті,
Даланы жөнкілген жұрт дүбірлетті.
Ат жарыс, жаяу жарыс, айқай-ұран,
Шығады адам даусы күдіретті.

... Әйтеуір аппақ алау жанды бүгін,
Серпілтіп Элладаның барлық ұлын
– Жасасын Олимпиада, бейбітті жарыс!
Жетер сол шайқаста өткен бар ғұмырың [3, 310-б.].

Поэманың поэтикалық түйіндеулері жинақталған соңғы бөлік азаматтық-гуманистік, көсемсөздік сарынмен ежелгі замандардан бүгінге жеткен, қазіргі тәуелсіз Қазақстанның жалпы адамзатқа өнеге, үлгі болып отырған сыртқы саясатымен үндес сипатымен ерекшеленеді. Ақынның азаматтық ұстанымының бейбітшілік шақырулары қазақ поэзиясының әлем өркениеті деңгейіндегі көркемдік-эстетикалық ойлау дүниетанымын танытады: «Токтасын жер бетінде қанды қырғын», «Шошытпасын жана туған сәбиді төбесінде жарылмасын атомдар!», «Құрысын соғыс! Көрсет бейбіт сайыста күдіретінді күйшілер мен батылдар!», т.б.

Ақынның юморлық тіл өрнектері де жарыс үстіндегі кейбір көріністердің әсерлі бояуларын («Жарқырап ағылшын қыз ақ балтыры», «Ылғи бір шойдым кара негір деген», т.б.) көрермендер көзімен өрнектеген:

Әне бір ши борбайға не жетпейді,
Әншейін жұрт соңында селектейді.
Бес сайыс бітпей жатып жүлде сұрап,
Төкаппар американдық неге өктейді [3, 311-б.].

Соңғы шумағы эпикалық және лирикалық жанрлар тұтастығымен жырланған осы туынды жалпыадамзат өркениетін сақтауға шақырған азаматтық үндеумен аяқталған. Бұл – адамзат тарихында планетадағы барлық халықтардың жансауғалып келіп аман қалған, өсіп-өркендеген Отаны болып келген Қазақ Елінің, халқымыздың гуманистік үніндей естіледі:

Бізге әлем қолын соқты тегіс тұрып,
Әйтеуір көңіл тынды жөніп шығып.
Жасасын жас мереке Олимпиада,
Жасасын жер үстінде бейбітшілік! [3, 311-б.].

Қорыта айтқанда, қазақ поэзиясы классикалық дәстүрлі жанрларының бірі поэмаларда ежелгі заман оқиғаларының жырлануынан ұлттық сөз өнері ауқымының поэтикалық кеңістігі, ұлттық және жалпыадамзаттық дүниетаным тұтастығымен жырланатын классикалық дәстүр ұлағаты айқындала түседі. Бұл – біздің қазақ әдебиеті шығармалары көркемдік-эстетикалық деңгейінің маңызды көрсеткіші.

ӘДЕБИЕТ

1. Энциклопедия мудрости: Литературно-художественное издание. – М.: РОССА, 2007. – 814 с.
2. Сәукетбаев Т. Көне дүние кеменгерлері. – Астана: Аударма, 2007. – 240 б.
3. Шүкіров З. Арал толқындары: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жазушы, 1988. – 336 б.
4. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 4-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1986. – 1600 с.